

Marko POLIČ

Mestno okolje, njegove nevarnosti in človeško vedenje

1. Uvod

Začel bi z ugotavljanjem enostavne dejstva, da govorec o okoljski psihologiji, tj. o odnosih med ljudmi in njihovim okoljem, govorimo predvsem o ljudeh in *njihovi* medsebojnih odnosih. Fizično okolje je samo sredstvo, posrednik ali kraj njihovega uresničevanja. Prek njega in v njem se prelamljajo naše potrebe, želje, bojazni in dejavnosti. To ni morda nikjer tako očitno, kot kadar gre za nevarnosti, s katerimi se ljudje v okolju soočajo.

Vse, od hujših ali blažjih nesreč do vandalizmov in kriminala, se kaže v celotnem človeškem vedenju. Že od majhnega se soočamo s popolno odvisnostjo od drugih ljudi, vse od zadovoljevanja osnovnih potreb pa do osmišljanja stvarnosti. Drugi ljudje so najpomembnejši vir naše varnosti, toda tudi najpogostejši povzročitelji naših strahov. Človeška moč leži v skupnem delu. Samo tako lahko obvladajo lokalno okolje ter ustvarijo bolj ali manj stabilen svet, v katerem se počutijo kot doma.

Za naše, morda niti ne tako davne prednike, za nekatere plemenske družbe pa še danes, je bil humanizirani svet le majhen žep reda in varnosti obkrožen z množico groženj. Vsako razvedovanje, ki je predpogoj za druge dejavnosti, potrebuje neko stalno začetno točko. To je bil *dom*, domači kraj, edini svet, ki so ga naši predniki poznali in v katerem so se počutili sorazmerno varne. To je bilo za njih središče sveta, urejeno vesolje sredi neurejenega kaosa. Za stare Grke so bili Delfi „popek sveta“, za muslimane pa je bila to Meka s Ka'abo. Kot posledica se pojavlja nasprotje med domačim krajem in neznanimi, nedoločeni-

mi prostori, ki ga obkrožajo. Tako so stari Egipčani (Wilson, 1967), ki so živeli v dolini Nila, izenačevali tujce z divjimi zvermi in jih postavljali na hribe okoli svoje doline. Za posamezne družinske skupnosti afriškega plemena Lugbarov je bilo značilno, da so v sozmerju z oddaljenostjo „videli“ tujce kot vse bolj grozne (Davidson, 1977). Najbolj oddaljeni naj bi bili samo po videzu še ljudje in naj bi hodili po glavi. Razdalja je bila za prednamce predvsem družbeno-moralna razdalja. Moč medčloveških odnosov je bila namreč v prvobitnih skupnostih zelo odvisna od bližine oziroma oddaljenosti. Sorazmerna nerazvitost proizvodnih sil je namreč omogočala zgolj sodelovanje in pomoč „na bližino“. S povečevanjem človeške moči strahovi upadajo, pojavljajo pa se tudi novi.

Sodobne stavbe se učinkovito upirajo normalnim naravnim spremembam. Izjemni dogodki lahko še vedno porušijo mesto, toda občutek strahu je sedaj drugačen od tistega v preteklosti. Naravne sile se ne zdijo več nekaj sovražnega. To ne pomeni, da se jih ne bojimo več, da se nam ne zde nevarne. Še vedno ostajajo tudi drugi ljudje, ki nas lahko ogrozijo. Vprašanj je veliko in tu bomo pregledali le nekatera. Vide-li bomo, kaj so in kako se človek sooča z nesrečami različnega porekla, kaj nam prinaša življenje v velikih mestih, kaj ima okolje skupnega z nasiljem, vezanim na športna igrišča, vlome ipd., in kaj je mogoče s tem v zvezi storiti.

Ne nameravam se spuščati v t.i. družbena konfliktna stanja, ker se v njih fizično okolje vendarle pojavlja kot manj pomemben dejavnik, razen kolikor ni predmet osvajanja, „čiščenja“ ipd.

Kriminal Mesto Nesreča Okoljska psihologija Šport Varnost Vedenje

Fizično okolje je samo sredstvo, posrednik ali kraj uresničevanja medčloveških odnosov. To je še najbolj očitno, kadar gre za nevarnosti, s katerimi se ljudje v okolju soočajo. Vse, od hujših ali blažjih nesreč do vandalizmov in kriminala, se kaže v celotnem človeškem vedenju, vse od zadovoljevanja osnovnih potreb pa do osmišljanja stvarnosti. V prispevku je prikazan razpon razmišljanj od nesreč in nevarnosti v mestnem okolju, ki prizadanejo največje število ljudi do manj nevarnih, vendar za posameznika neprijetnih dejanj.

Accident Behaviour City Crime Environmental psychology Security Sports

The physical environment is only a tool, a medium or a place enabling human interrelations to develop. This is perhaps the most evident in cases of dangers people confront within an environment. Everything from disasters and minor incidents to vandalism and crime is reflected in human behaviour, from satisfying our basic needs all the way to discerning the sense of reality. The article presents an array of reflections from accidents and dangers in an urban environment, that can hurt the largest number of people, to less dangerous, but unpleasant acts for an individual.

2. Psihološki vidiki nesreč

Ljudje se že od nekdaj soočajo z nesrečami in nevarnostmi. Vendar so šele v petdesetih letih začeli s prvimi sistematičnimi raziskavami psiholoških vidikov nesreč. Do tedaj, pogosto pa še danes, so namesto dejstev govorili predsodki. Ljudje so skušali nekako osmisliti za njih pomemben dogodek. Nesreča namreč vedno, posredno ali neposredno, prizadene ljudi. Drugače sploh ni nesreča. Tako kot lahko nastane zaradi človeške dejavnosti, je predvsem človeško vedenje tisto, ki preprečuje ali blaži njene posledice. To pomeni, da moramo poznati značilnosti človeškega vedenja v izrednih razmerah, tj. takih, v katerih posameznik ali skupina ne delujeta več normalno in se počutita ogrožene. Gre za sorazmerno novo psihološko področje, ki z ene strani išče prava vprašanja in postopke za njihovo razreševanje, z druge pa se zgublja v tradicionalnih predstavah o delovanju človeka, v predsodkih in napakah. Znanih je vrsta povsem nasprotnih stališč in mnenj. Sprejetje enega pomeni tudi drugačno delo, načrtovanje in vedenje. Tu pa lahko včasih leži meja med življenjem in smrtjo, med dramo in tragedijo. Zato bom skušal jasneje prikazati stanje in različne alternative povezati s pogoji njihovega nastanka. Pri tem se bom opiral na rezultate empiričnih raziskovanj. Domačih je žal tu bolj malo. Zato je treba dobljena spoznanja sprejemati z določnim zadržkom tam in v toliko, kolikor so v določenih razmerah pomembni dejavniki kulture in tradicije, družbenih, gospodarskih in okoljskih pogojev ipd. Po drugi strani pa vendarle nismo na samotnem otoku. Obstajajo skupne značilnosti vedenja različnih skupin ljudi v podobnih okoliščinah. Izhodiščna točka te razprave je vedenje normalnih ljudi v nekaterih nenormalnih razmerah. Temu vedenju pogosto pripisujejo nerazumnost. Toda praviloma šele v analizah, narejenih po dogodku, ko je si-

tuacija dobro znana in ustrezno vedenje jasno. Vzrok za nastanek te napake leži v dejstvu, da pogosto mešamo razumnost in vedenje, usklajeno z zahtevami dane kulture, ter vsako drugačno obsojamo. Takšna vedenja pogosto, čeprav ne vedno upravičeno, uvrščamo v t.i. *kolektivno vedenje*, ki ga Turner in Killian (1972) opredeljujeta kot dejavnost skupin, ki delujejo brez jasnih naptokov svoje kulture. Do kolektivnega vedenja pride, kadar je družbeni sistem v krizi, kadar so njegove tradicionalne institucionalne strukture v veliki meri uničene, nevtralizirane ali pa jih ljudje nimajo več za ustrezno vodilo svoje dejavnosti. Družbeni sistem je lahko moten v različni stopnji in različnem obsegu. Vendar moram takoj reči, da je kolektivno vedenje v svojih skrajnostih, kot so npr. panični beg, kriminalno vedenje, družbeni nemiri ipd., med nesrečami razmeroma redko. Tako vedenje pa je sestavni del družbenih konfliktnih stanj.

Kaj sploh so nesreče? Zanimajo nas tiste, ki v nekem trenutku prizadenejo neko skupnost, ne samo posameznika. Ali lahko govorimo o nesrečah nasploh? Danes vse bolj prevladuje mnenje, da je razreševanje vprašanj, povezanih s kakršnokoli nesrečo, podobno ne glede na njenega povzročitelja, da jih imamo lahko za člane istega razreda pojavov. Medtem, ko so prve opredelitve nesreč upoštevale predvsem njihovo fizično stran ter jih tako proglašale za različne, so novejši pristopi bolj socialno usmerjeni ter pristopajo k nesrečam kot k istovrstnim pojavom. Poudarek se premika od fizičnega dogodka k različnim vidikom socialne situacije. Vitaliano in sodelavci (1987) opredeljujejo nesreče kot *„relativno hiter in v prostoru koncentriran dogodek, ki vpliva na prepoznaven družbeni podsistem (npr. skupnost, sosesko) zaradi nastanka velike nevarnosti in/ali uničenja, prekinjajoč sposobnost sistema, da oskrbi svoje člane s pričakovanimi življenjskimi pogoji, in se pojavlja v kontekstu, v katerem ob-*

staja soglasje o pomenu situacije, ustreznih normah in vrednotah ter prednostih, ki jih je treba upoštevati“.

Quarantelli (1982) enostavno meni, da do nesreče pride, kadar zahteve dogodka presegajo zmožnost skupnosti na njegovo obvladovanje.

Če bi si ogledali značilnosti naravnih in po človeku povzročenih nesreč, bi med obojimi opazili veliko podobnosti. Čeprav so obojne bolj ali manj nepredvidljive in se izmikajo nadzoru, pa je ta za le-te različen. Naravne sile po definiciji niso pod našim nadzorom, medtem ko tehnološke odražajo neuspeh sistema, ki je nekoč bil pod nadzorom. Pomanjkanje nadzora takrat, kadar pričakujemo, da ga imamo, pušča drugačne psihične posledice kot takrat, ko ni pričakovano. Izguba pričakovanega nadzora je vezana na reaktanco in razburjenje, v drugem primeru pa gredo odzivi v smer neaktivnosti in nemoči. Skrajna izguba nadzora spreminja tudi stopnjo zaupanja v neko tehnologijo.

2.1 Negotovost nesreč in njena zaznava

Mnogi dogodki v človeškem življenju se kažejo kot bolj ali manj verjetni, torej negotovi. Značilen primer predstavljajo nesreče in vreme. Pomembno je dejstvo, da presoja verjetnosti teh dogodkov vpliva na vedenje prizadetih. Čeprav se ljudje danes bolj zavedajo nevarnosti naravnih nesreč, jih pogosto ne upoštevajo. Zaznava nevarnosti se vsaj v štirih razlogih razlikuje od zaznave vsakdanjega okolja (Ittelson et al., 1974):

- V večini krajev so naravne nesreče razmeroma redke, niso del vsakdanjega življenja. Redka nevarnost vodi do izkrivljanj v dojemanju okolja. Ljudje vidijo grožnjo kot možno in oddaljeno in ne kot neposredno in stvarno.
- To so dogodki, ki se izmikajo nadzoru ali pa je ta omejen.

- Takšni dogodki zahtevajo velike prilagoditve (spremembe) v načinu življenja, ki jih ljudje neradi sprejemajo.
- Obvestila o nevarnosti so pogosto dvoumna in nudijo nezadostno količino zanesljivih znakov. Zato so sodbe manj točne kot v normalnih okoliščinah.

Ljudje se s temi vprašanji soočajo na različne načine. Medtem ko nekateri sploh odstranijo nevarnost ali negotovost iz svojih zaznav, se drugi počutijo nemočne, da bi karkoli storili. Vendar je osnovno vedenje povezano z negotovostjo nesreče.

Povedano ne pomeni, da ljudje, soočeni z nesrečo, ne bodo ničesar naredili. Kadar gotovost prevlada negotovost v zaznavi nevarnosti ali kadar velikost nesreče povzroči krizne odzive, bodo ljudje na vsak način storili potrebno. Nasprotno se dogaja, kadar zaznana pogostost in nizka verjetnost dajeta negativno gotovost, da do nesreče ne bo prišlo. Med obema skrajnostima so človeški odzivi najmanj predvidljivi. Posameznik ali skupina, soočena z nevarnostjo, morata torej oceniti verjetnost dogodka, razpoložljiva vedenja in njihove posledice ter se za eno odločiti. Na ta proces vpliva več dejavnikov:

- ljudje niso realni ocenjevalci verjetnosti in posledic skrajnih dogodkov;
- ne zavedajo se vseh možnosti, ki jih imajo na razpolago;
- pristranost v predelavi obvestil omejuje možnost primerjave alternativ;
- imajo širok in raznovrsten izbor ciljev, ki jih želijo doseči.

Odločanje pogosto otežuje tudi pretirana prepričanost v pravilnost lastne (tudi napačne) sodbe. Zdi se, da psihološko osnovo za to neupravičeno gotovost predstavlja njihova neobčutljivost na pomanjkljivosti domnev, na katerih sodbe počivajo. Vse prepogosto se ne zavedamo omejenosti našega znanja. Morda do tega pride zaradi človeške želje po gotovosti. Vse povedano velja žal tudi za strokovnjake.

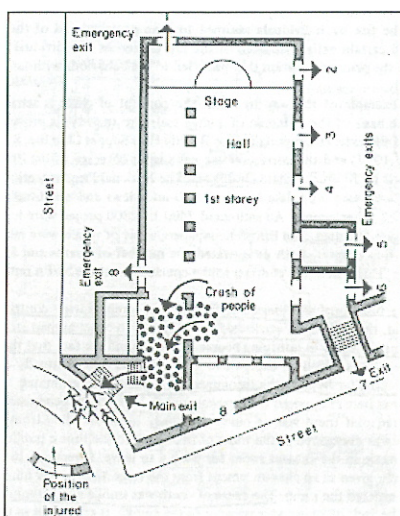

2.2 Vedenje ljudi med nesrečo

Starejša pojmovanja, da nesreče po pravilu povzročajo dolgotrajne in težke posledice na duševnem zdravju, so novejšje raziskave ovrgele. Vedenje ljudi v skrajnih situacijah je namreč ostajalo nadzorovano in je ustrezalo zahtevam situacije. Zanimivo pa je, da so se posamezniki bolje prilagajali kot organizacije. Prav tako so bile pogosto bolj škodljive t.i. *drugotne nesreče*, nastale zaradi neustrezne pomoči (razseljevanje ljudi, življenje v zabojskih ipd.). Zdi se, da se skupnost vede kot nekakšna spužva, ki se pod pritiskom začasno deformira, a se hitro vrne v normalno stanje ob ohranjenem ustroju. Zavedati se moramo, da nesreča ne pomeni nekakšne popolne prekinitve z normalnim življenjem, pač pa se veliko tega, kar je obstajalo prej, prenaša v nove razmere. Naj omenim le socialno oporo, tj. *stopnjo, do katere posameznik meni, da se lahko opira na enega ali več ljudi za bodisi materialno ... čustveno pomoč ali obe v trenutku potrebe*. Takšna pomoč v težkih časih deluje kot nekakšen blažilec med posameznikom in njegovimi nevesočnostmi. Večja kot je, hitreje si bo opomogel. Seveda ima vsaka pomoč svoje meje. Lahko bi seveda še marsikaj povedali o vedenju in doživljanju ljudi, toda omejimo se le še na pojem panike. Obstaja prepričanje, da je to eden od najpogostejših in najbolj značilnih odzivov med nesrečo. Skorajda ni učenika socialne psihologije, ki ne opisuje dogodkov, ki so se pripetili 30. oktobra 1938 v ZDA med radijskim prenosom Wellsove zgodbe Vojna svetov. Pravijo, da je dogodek tipičen primer množične panike. Toda, ali je bilo zares tako. Raziskava, opravljena takoj po dogodku, je pokazala, da je 84 % poslušalcev – bilo jih je 32 milijonov – vedelo, da gre za zgodbo, in niso niti pomislili, da gre za karkoli drugega. To ne pomeni, da je ostalih 16 % postalo histeričnih in paničnih. Veliko število teh ljudi je bežalo od doma, ker so menili, da gre zares za najnovejšo vest, kar v tistem času, neposredno pred začetkom 2. svetovne

vojne, ni bilo čudno. Cantrill (po Sherif in Sherif, 1969) meni, da v stabilnejših časih neka igra, ne glede na svojo realističnost, ne bi povzročila takega preplaha. Ljudje bi počakali na nadaljnja obvestila. Tu pa je šlo za epizodo človeškega vedenja, do katere je pripeljal vzorec okoliščin, ki so nudile matriko za visoko sugestibilnost. Ob kaosu in resnični katastrofi lahko tudi povsem navaden dogodek privede do preplaha. Vendar je bilo v omenjenem primeru število paničnih vedenj nepomembno. Ljudje niso pobegnili na vrat na nos. Odkod potlej takšno poudarjanje panike. Zato obstajata vsaj dva razloga:

- Pogosto prihaja do t.i. *krožnega dokazovanja*, ko opisovanje dogodka pomešamo z razlago. Tako npr. vedenje večjega števila ljudi med požarom opišemo kot panično in pojasnimo, da se je pojavilo zaradi panike. Tako dogodek pogosto razlagajo tisti, ki kasneje ob mirni analizi ugotavljajo možnosti ustrežnejšega vedenja. Toda po bitki je lahko biti general. Vprašanje je, kaj so vedeli in videli tisti, ki so bili v nevarnosti. To nam kaže tudi dogodek, do katerega je prišlo 12. aprila 1973 v Muenchnu (Sime, 1980), ko je okoli 3000 mladih ljudi zapuščalo polno dvorano, pa sta zaradi pritiska množice umrli dve dekletki. Sklicevanje na paniko ni upoštevalo funkcionalnih posledic masovnega zapuščenja prostora, dejstva, da obiskovalci niso poznali ostalih izhodov ter da tisti v ozadju niso ničesar vedeli o dogodkih spredaj.
- Pogosto prihaja do zmede zato, ker mnogi ljudje svojo izkušnjo opisujejo kot panično, čeprav gre morda samo za tesnobo ali strah. S tem hočejo povedati, da so bile njihove zmožnosti začasno oslABLJENE in zato niso odgovorni za svoje vedenje.
- Včasih služi označevanje lastnega vedenja kot paničnega zgolj v opravičilo, češ, nič nisem mogel, bilo je močnejše od mene“.

Slika 1: Tloris in prikaz dogajanja v münchenskem Löwenbraukellerju (po Simeu, 1980)

S povedanim nočem reči, da panika sploh ni. Vendar ni tako pogosta, kot se misli. Toda kaj sploh je panika? Lahko jo opredelimo kot akutno reakcijo nenadzorovanega strahu, ki jo odlikuje beg. Kaže se kot poskus umakniti se iz nevarnega področja, pri čemer bežeči ne razmišljajo o socialnih posledicah svojih dejanj in se vedejo individualistično, nesocialno in nerazumno, vendar ne nujno tudi nefunkcionalno in neprilagojeno. Toda, če je panika nesocialna, ni protisocialna, če je nerazumna, ni protirazumna. Paničen človek ne bo ubijal drugih zaradi svoje rešitve, nerazumnost pa predvsem pomeni, da ne bo upošteval vseh možnih alternativnih vedenj, temveč se bo omejil na beg. Toda to ni brezglavi beg, temveč beg s kraja nevarnosti.

So tudi pogoji, v katerih bo verjetneje izbruhnila panika. To so predvsem:

- obstoj predkrizne opredelitve nekega okolja, da v njem prihaja do panike,
- pomanjkanje predkriznih socialnih vezi med potencialnimi udeleženci, saj te vezi zavirajo paniko,
- zaznava možne ujetosti,
- občutek nemoči,
- občutek socialne izolacije,
- zavest o nevarnosti in
- ugotovitev, da se poti bega hitro zapirajo.

In kakšni so protiukrepi? Izhajajo seveda iz pogojev, v katerih panika nastaja. Predvsem je treba ljudi seznaniti z možno nevarnostjo, je ne skrivati pred njimi, „da ne bi prišlo do panike“. Seznaniti jih je treba s protiukrepi, oblikovati skupinsko disciplino ter zagotoviti dobro vodenje. In oblikovati okolje, ki bo po eni strani odpornejše na nevarnosti, po drugi pa olajševalo umik, če že pride do panike.

2.3 Izpraznitev zgradb

Hitra in varna izpraznitev posebno večjih stavb (gledališč, trgovskih centrov, zabavišč, postaj ipd.) je posebno pomembna pri

preprečevanju težjih posledic požarov ali drugih nevarnih dogodkov. Zato ni vseeno, kako je stavba oblikovana, kako so postavljene izhodi, širina in značilnosti stopnic ipd. Z vsem tem se soočajo ogroženi ljudje. Zato morajo biti značilnosti njihovega doživljanja in vedenja ustrezno vgrajene v oblikovanje stavb in organizacijo reševanja. Raziskave, začete v sedemdesetih letih, so zavrile goli „fizikalni“ model vedenja, ki je upošteval le zmogljivost hodnikov, vrat in stopnišč, ljudi pa izenačeval z nerazmišljujočimi objekti, ki se premikajo po vnaprej določenih poteh. Tak pogled se je lahko hitro zadovoljil z minimalnimi širinami hodnikov in maksimalno dolžino reševalnih poti. Ogroženi ljudje bi se morali predvsem umikati pred nevarnostjo. Pravzaprav je ta model zelo podoben pojmu panike, podoben samo v smislu, da so za oba modela ljudje le nerazmišljujoči objekti, pri čemer prvi model sploh ne upošteva čustev, drugi pa govori o pretiranih (strah). Na žalost noben ne pojasnjuje, kaj bodo ogroženi zares naredili. Mnenje, da se ljudje le umikajo pred nevarnostjo, je napačno in poenostavlja situacijo. Takšni pogledi zanemarijajo potencialno različnost človeških vedenj. Izpraznitev tudi ni navadna reakcija bega, ker vsebuje preveč zapleteno duševno in spoznavno aktivnost. Mnoge raziskave so pokazale, da ljudje praviloma zapuščajo stavbo po isti poti, po kateri so v njo prišli, razen kadar izrecni vidni znaki ne opozarjajo na alternativo (npr. vrata z oknom, skozi katerega se vidi zunanji prostor). Ljudje se v nevarnosti celo še bolj kot v normalnih razmerah držijo znanega, znanih krajev ali ljudi. Če so bili v skupini, se umikajo kot skupina in ne vsak zase. Tudi v kritičnih trenutkih so ljudje predvsem družbena bitja in ne individualisti. Smeri gibanja ne določa samo nevarnost, ampak tudi poznavanje kraja in ljudi. Zavedati se moramo, da se poznavanje ne nanaša samo na enostavno dejstvo, da smo po neki poti že šli, temveč tudi na to, koliko je načrt stavbe običajen oziroma koliko ima nenavadno

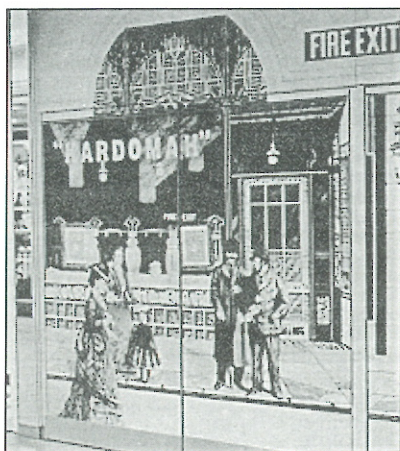

nameščenih prostorov, hodnikov ipd. Varnost se vsekakor začenja že pri arhitektonskem načrtu.

Vsekakor se ljudje lahko z vajo marsičesa nauče, toda v okoljih, ki jih zasedajo predvsem prehodne populacije (trgovine, gledališča), ni možnosti, da bi obiskovalce izurili. To seveda ne pomeni, da je vseeno, kako so izurjeni uslužbenci. Obiskovalcem lahko olajšamo dodatno seznanjanje s stavbo z odstranjevanjem napisov, kot je „uporaba samo v sili“. Oglejmo si še nekaj dejstev. Očitno je, da je pretok ljudi odvisen od širine hodnika ali stopnišča. Zavedati se moramo dejstva, da se ljudje izogibajo dotikom drugih ljudi ali zida. Pomislimo na t.i. osebni prostor, ki določa različne medsebojne interakcije. Zato je učinkovita širina vedno manjša od merjene. Ugotovljeno je, da za izpraznitev ni merodajen le čas, potreben, da iz najbolj oddaljenega prostora pridemo do izhoda, ker ljudje navadno vsaj še enkrat toliko časa porabijo, ugotavljajoč, za kaj sploh gre. Najprej namreč želijo zmanjšati negotovost. Prav opazovanje vedenja drugih ljudi nam daje navadno ključni znak, kaj naj sami storimo. Tudi izpraznitev je končno socialni dogodek.

Oglejmo si še primer trgovskega središča na severu Anglije (Sixsmith in sod., 1988). Gre za zapleteno stavbo z okoli 200 enotami. Pri graditvi so zelo pazili na videz ter so zasilne izhode oblikovali kot stenske slike (murale), označeni pa so bili z napisom nad vrati. Zastavilo se je vprašanje, koliko ljudi bo take slike prepoznalo kot izhode in kaj pomenijo takšni, kot so, za vedenje med izpraznitvijo. Prepoznavanje je pomembno iz več razlogov. Eden je ta, da bližina izhoda ne določa nujno tudi njegove uporabe, ker gre tudi za vpliv drugih socialnopsiholoških spremenljivk. V tem kontekstu je treba ljudem nujno dati jasen znak in obvestilo, na katero lahko oprejo svoje evakuacijske odločitve. Novost vrat v obliki stenskih slik je lahko v tem smislu vprašljiva. V kolikor nasprotujejo pričakovanjem o tem,

kakšen naj bo izhod v sili, je manj verjetno, da jih bodo ljudje uporabili. Ta nepoznanost ima lahko težke posledice, upoštevajoč človeške preference za znano v kriznih situacijah. Prepoznavnost vrat vpliva na zaznavo izhoda v sili pri že sprejeti odločitvi o izpraznitvi. Pri ljudeh obstaja, kot vemo, težnja, da zapustijo stavbo tam, kjer so vanjo vstopili, razen če ni močnih vidnih znakov za določeno alternativo. V omenjenem središču naj bi bili to napisi nad vrati. Toda ali je to dovolj? Teoretični okvir za daljnje razmišljanje – v kolikor želimo spoznanja splošiti – lahko najdemo v Gibsonovem pojmu *afordance* (nudil). Gibson je poudaril komplemenarnost človeka in njegovega okolja. Okolje ni nekaj, kar se zaznava v abstraktnih, geometričnih izrazih, ampak ga sestavljajo stvari, ki imajo lahko za posameznika neposreden pomen. Površine so pomembne, ker nudijo oporo, poti omogočajo gibanje z enega kraja na drugi. Človeške akcije se oblikujejo v okviru omejitev in možnosti, ki jih nudi okolje. Gibsonova teorija opredeljuje naravni, ekološki odnos med osebo in krajem. Sama raziskava v trgovskem središču je pokazala, da so bili ljudje v njem orientirani na nek splošen način, brez podrobnosti. Uporabljali so zgolj najbolj očitne znake, npr. glavne prodajalne. Seveda je proces razvedovanja bolj odvisen od prepoznavanja potez okolja, kot od njihove obnove. Spoznanje in okolje sta v iskanju poti dinamično povezana. Okolje nudi na mestu samem znake ljudem, ki delujejo na neki splošni ravni abstraktnega razvedovanja. Glede zasilnih izhodov večina ljudi (54 %) ni vedela, kje so, celo 83 % pa se jih ni spomnilo na noben izhod med vhom in svojim sedanjim položajem. Samo 75 % vprašanih je uspelo najti izhod v eni minuti, medtem ko so ostali potrebovali veliko več časa. Tudi pri uspešnih iskanjih izhoda ni bilo optimalno. Samo 28 % ljudi je uporabilo najbližji izhod. Mnoge je motil videz vrat. Tipičen odziv je bil: „Tu je zasilni izhod, toda kje so vrata?“ Mnogi so iskali bolj prepoznavna vrata. Nekatere

Slika 2: Videz zasilnega izhoda v trgovskem središču na severu Anglije (Sixsmith in sod., 1988).

ri niso opazili 2 m oddaljenega izhoda. Preprosto jih niso prepoznali kot izhode. Splošen odziv je bil negativen, vrata so skrita, vnašajo zmedo ali so preprosto del zida. Menili so, da mora zasilni izhod tudi imeti takšen videz. Vrata so zaznali kot ovire, ki niti niso oblike vrat. Očitno obstajajo pri ljudeh nekakšna pričakovanja o tem, kakšni naj bodo zasilni izhodi. Stenske slike nimajo – če uporabim Gibsonov izraz – *afordance* vrat. Sami napisi so neza-dostni. Posledice so očitne. Izhodi morajo bolj delovati kot vrata. Če slike že morajo ostati, jih je treba okviriti ter namestiti kljuke, kar bi obveščalo, za kaj gre. Tudi z boljšimi vrati vedenje dela ljudi ne bo optimalno. Mnogi bodo odšli skozi znana vrata, njihovo gibanje bodo usmerjali dolgi hodniki, vedenje drugih itd.

3. Nasilje, vezano na športne terene in dogodke

Tako v svetu kot pri nas je vse več nasilja vezanega za določene športne dogodke. Najbolj znano je nasilje vezano za nogomet, vendar obstaja tudi v drugih športih. Zakaj prihaja do tega? Vprašanje predstavlja izziv za psihologijo. Čeprav se vzroki nahajajo globlje v družbenogospodarskih in političnih pogojih življenja, so mehanizmi pojavljanja tudi psihološko vprašanje.

S športom povezane neredne lahko razvrstimo v pet glavnih kategorij glede na motive sodelujočih (Vamplew, 1983; Mark in sod., 1983):

- **frustracijski neredi** – kadar so gledalci prikrajšani v svojih pričakovanjih glede igre in/ali sojenja; zaznana krivica je pogosto vir frustracije, posebno če navijači menijo da je sodnik od-vzel zmago njihovim;
- **izobčenski neredi** – kadar skupine k nasilju nagnjenih gledalcev uporabijo športni dogodek za prikazovanje svojih protisocialnih dejavnosti; Takšno nasilje je dejavnost pre-stopnikov;

- **protestni neredi** – kadar del množice uporabi športni dogodek za izražanje političnih pritožb;
- **konfrontacijski neredi** – kadar pride do navzkrižja med gledalci, ki pripadajo rivalskim skupinam (etničnim, nacionalnim,...);
- **ekspresivni neredi** – zaradi skrajnih čustvenih stanj, ki spremljajo zmago ali poraz, posebno če je bil ta nepričakovan.

Obstajajo značilnosti športov in stadionov, ki večajo možnost agresivnega vedenja. Včasih se zdi, kot da so arene in tribune načrtovane tako, da bi se čustveni vplivi čim bolj okrepili. Množica ljudi, sorazmerno anonimnih, napoljenih z večjimi ali manjšimi količinami alkohola, opazuje nek agresiven dogodek, tekmo. Znano je tudi, da gneča kot taka ni ne dobra ne slaba, temveč da samo *krepi* to, kar je v razmerah že prisotno. Medtem ko so včasih menili, da opazovanje agresivnih dogodkov vodi v katarzo, da ljudje, opazujoč takšne dogodke, nenasilno odreagirajo svojo lastno nakopičeno agresivnost, novejša raziskave kažejo, da opazovanje agresivnih dogodkov tudi samo povzroča agresivnost. Po opazovanju agresivnega dogodka so ljudje bolj nagnjeni k agresivnosti. Po nekaterih teorijah (Canter in sod., 1989) pri nogometnem huliganizmu ne gre toliko za nasilje, kot za nekakšno nenasilno ritualizirano izražanje agresivnosti. Opazujoč nasilje na tekmah od blizu, so ugotovili, da je bolj nakazano kot resnično. Skupine gredo ena proti drugi, vendar se nikoli ne srečajo. Zdi se, kot da v ljudeh obstajajo notranje ovire, ki določajo, do kam smejo z izražanjem nasilja. To je kot nekakšen način ukvarjanja z nasiljem na ritualizirani način. Toda če posreduje policija, prekine ta ritual, notranje ovire padejo in lahko pride do resničnega pretepa. Tu nas ne zanima toliko nasilje kot takšno, temveč bolj v zvezi s fizičnim okoljem, stadionom. Raziskave Canterja in sodelavcev (1989) so pokazale, da so ljudje, ki na stadionu sedijo, manj nagnjeni k nasilju kot tisti,

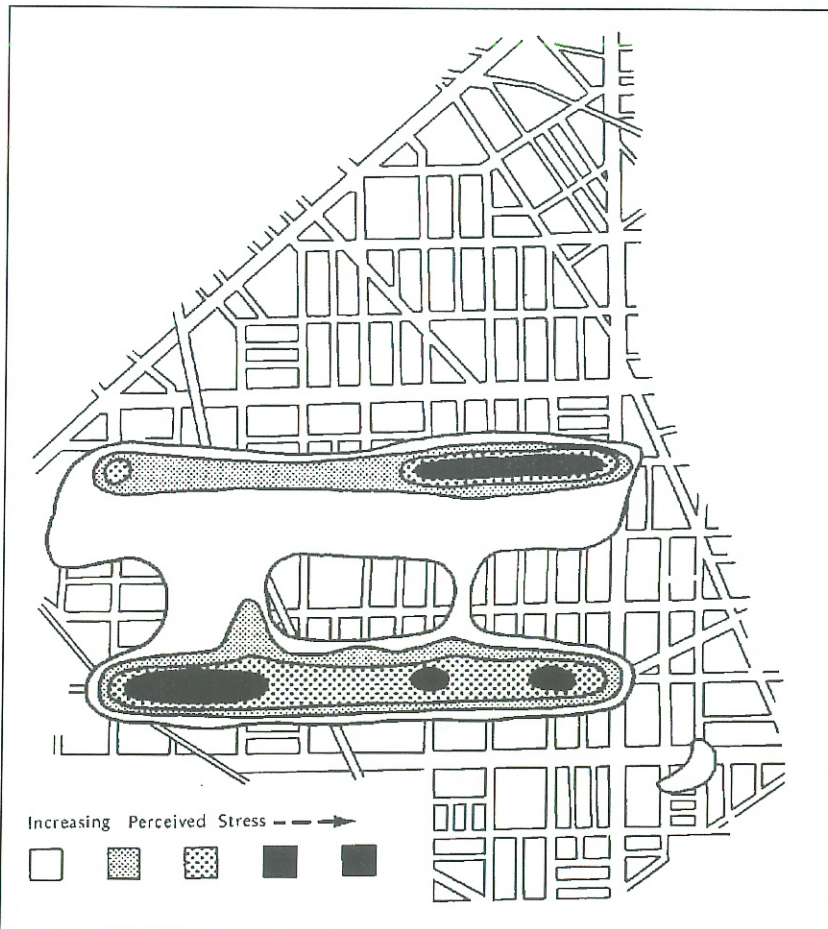
ki stojijo. Manj nasilja je bilo na stadionih, kjer so vsi sedeli. Ločevanje nasprotnih skupin na različne dele stadiona je pripeljalo do njihove večje identifikacije in večjega nasilja na razdaljo (npr. metanje steklenic). Canter sodi, da rešitev problema ni ali ni predvsem policijska zadeva. Najprej je potrebno spremeniti naravo nogometne tekme, kot jo doživljajo gledalci. Tem je treba ponuditi varno okolje. Klub je treba čim bolj povezati z navijači ter s skupnostjo, v kateri se nahaja objekt. Upravljalci kluba morajo bolj skrbeti za gledalce. Morajo jih upoštevati kot kliente in ne kot potencialne kriminalce. Ugotoviti je treba, kaj potrebujejo, kaj želijo, česar uprava kluba ne more vnaprej vedeti ali določiti. Obisk tekme mora biti podoben obisku gledališča, turistična atrakcija, dogodek enakega ranga in ne nekaj za primitivne, neizobražene množice. Klub

se mora čim bolj odpirati proti skupnosti, ponujajoč ji prostor za rekreacijo ipd. Obiskovalci morajo prihajati na sprostitev in ne na potencialni pretep. Potovanje do stadiona mora biti čim bolj preprosto in udobno. Ko ljudje pridejo, jih mora pričakati nekakšna dobrodošlica, počutiti se morajo kot gosti. Okolje nam stalno nudi različna sporočila in pomene. Če je grdo in ne ponuja dobrodošlice, bo povzročilo sovražne ali vsaj negativne odzive. Prijetno okolje vzbuja pozitivne odzive. To je samo nekaj ugotovitev o resnem in širokem vprašanju.

4. Nekatera vprašanja mestnega življenja

Začnem lahko s trditvijo, da je mestno življenje prevladujoč način življenja današnjega človeka. Ni več pomembno, ali nam je to všeč, ali je dobro oziroma vsaj naravno; gre za preprosto dejstvo, da večji del človeštva danes živi v mestih in da trenutno nimamo druge možnosti. Pustimo splošna vprašanja, zanemarimo tisto pozitivno, kar nam mesto prinaša na različnih področjih življenja, in spregovorimo nekaj besed o njegovih nevarnostih ali vsaj neprijetnostih. Nekateri so povezane z množico fizičnih in socialnih dražljajev, s katerimi se mestni človek sooča, vendar jih ne zmore predelati. Milgram (1970), ki je morda najbolj jasno opisal mehanizme prilagajanja in pokazal, da istočasno delujejo tako na spoznavni ravni (usmeritev pozornosti in urejanje obvestil), kot na socialni in čustveni (izogibanje medčloveškemu odnosom in zmanjševanje njihovih čustvenih sestavin), govori o več mehanizmi prilagajanja ter omenja tri socialne posledice teh razmer:

- zmanjšana zavest o družbeni odgovornosti; ljudje, ki so stalno preobremenjeni z dražljaji, bodo nezaupljivi do drugih glede njihovih potreb, interesov in zahtev, kar vodi do tega, da jim v nevarnosti ne pomagajo;
- zmanjšana vljudnost v medsebojnih odnosih;

Slika 3: Zemljevid „strahu“ severne Philadelphije (po Downs in Stei, 1977)

- anonimnost postaja pravilo; pojavlja se razosebljanje, zaradi česar je vsakdo sam v množici, to pa vodi do večjega prenašanja odklonov vseh vrst.

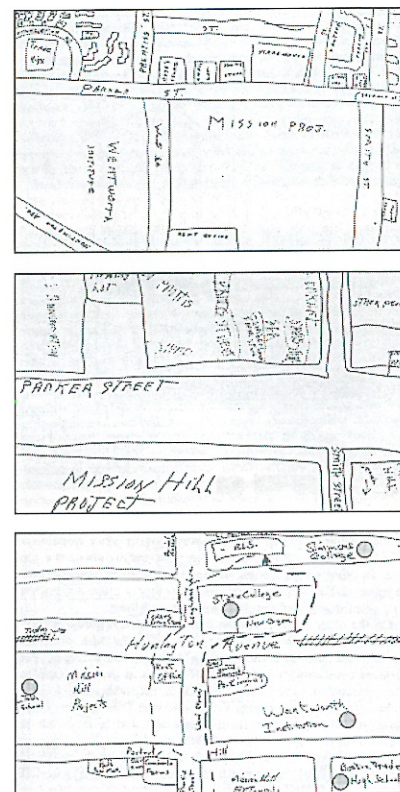
Na tem mestu se ne bomo podrobneje ukvarjali z zmanjšanim zanimanjem za druge, s tem, kar sta Latane in Darley (1976) poimenovala *učinek priče*.

Ljudje dokaj dobro vedo, ali in koliko so varni pred kriminalom v svojem mestu ali soseski. To je določeno z nizom dejavnikov vse od osebne izkušnje s krajem, njegovim videzom ter značilnostmi posameznika. To kažejo tudi spoznavni zemljevidi. Mesta niso vedno prijazni kraji za življenje in obvestila, ki jih vsebujejo spoznavni zemljevidi nekega področja, lahko kažejo veliko več kot zgolj poznavanje znamenj in poti. Mnogi mestni predeli so visoko stresni, celo nevarni. David Ley je oblikoval zemljevid takšnih strahov lokalnega prebivalstva severne Philadelphije. Obstaja nekakšna nevidna mentalna topografija psihičnega stresa v tej soseski, v kateri „vrhovi“ označujejo kraje, ki se jim je treba izogibati, „doline“ pa so varnejše. Vrhovi se pokrivajo predvsem s področji gangov, zapuščenimi stavbami ipd. Ta obvestila so za tankajšnje prebivalce nujna za preživetje. Številni taki zemljevidi ne odražajo samo okolja, temveč tudi mnoge druge vidike življenja. Raziskava (po Gouldu in Whiteu, 1974), izvedena z otroki v črnski četrti Bostona, ko so risali zemljevide svojega kraja, to dobro kaže. Prikazani so zemljevidi treh otrok. Spodnji del vsakega zemljevida kaže del mesta, v katerem živijo belci. Na Davejevem zemljevidu je to povsem prazen del. V razgovoru je postalo očitno, da se deček tega predela boji in da ne zahaja tja. Zanj je to *terra incognita*, medtem ko navaja podrobnosti okoli hiše in šole na drugi strani Parkerjeve ulice. Tudi Ernestov zemljevid prikazuje to ulico kot mejo. Narisana je nesorazmerno široka, s čimer, čeprav nezavedno, Ernest poudarja to širino kot psihološko oviro. Oba dečka nista šla čez njo. Toda

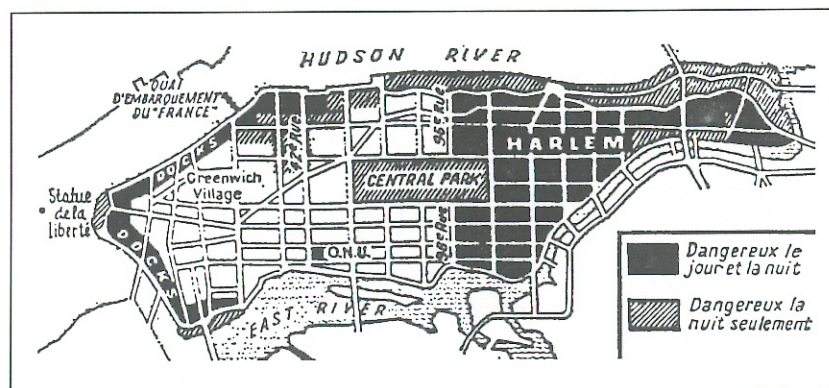
Ralph, ki gre v šolo na drugi strani, je narisal povsem drugačen zemljevid. Četrť belcev je zmanjšal ter jo napolnil s šolami, kar kaže njegovo zaznavo izobraževanja kot poti umika iz segregiranega življenja. Očitno pa je, da ima Ralph mnogo širši pogled na svoje okolje, da ni omejen samo na področje okoli doma.

Nevarnosti pa niso razporejene le prostorsko, marveč tudi časovno. Francoski časopis L'Aurore je objavil zemljevid New Yorka z obvestili o nevarnih področjih, namenjen francoskim turistom. Najbrž so bili turisti, opremljeni s temi zemljevidi, še bolj preplašeni. Američani so jim kmalu vrnili udarec z podobnim zemljevidom Pariza. Ali je bilo zaradi tega manj žrtev, se ne ve.

Oglejmo si še raziskavo Kirkove (1988) o varnosti nekega študentskega kampusa. Predeli, za katere so študenti menili, da so nevarni, so imeli več rastlinja, manj prebivalcev in slabšo razsvetlavo. Napadi so bili verjetnejši v stanovanjskih predelih. Anketiranci so menili, da so področja, ki so bolj oddaljena od njihovih stanovanj, nevarnejša, podatki pa so kazali, da se je večina napadov pripetila v ali blizu žrtvine hiše. To kaže, da so napadi verjetnejši tam, kjer študenti živijo ne pa v zapuščenih delih naselja. Mogoče je seveda tudi to, da je v krajih, ki se zdijo nevarnejši, manj napadov preprosto zato, ker se jim ljudje izogibajo. Slika nam kaže omenjeni kampus, 18 področij, katerih nevarnost so ocenjevali, ter pogostost

Slika 4: Spoznavni zemljevidi treh črnskih otrok (po Gouldu in Whiteu, 1974)

Slika 5: Zemljevid nevarnih predelov New Yorka

napadov po policijskih podatkih. Ocene se ravno ne ujemajo z resničnim stanjem. Za študente so pomenili nevarnost naslednji znaki: slaba razsvetljava in kraji za skrivanje. Zdi se, da je za oceno nevarnosti najbolj merodajen videz in pa govorice, mnogo manj pa osebna izkušnja. Med ocenami moških in žensk obstajajo razlike. Moškim se zdi kraj varnejši. Ženske so pogosteje podvzele varnostne ukrepe, predvsem pasivne (niso šle v nevarne predele, šle so v spremstvu ipd.).

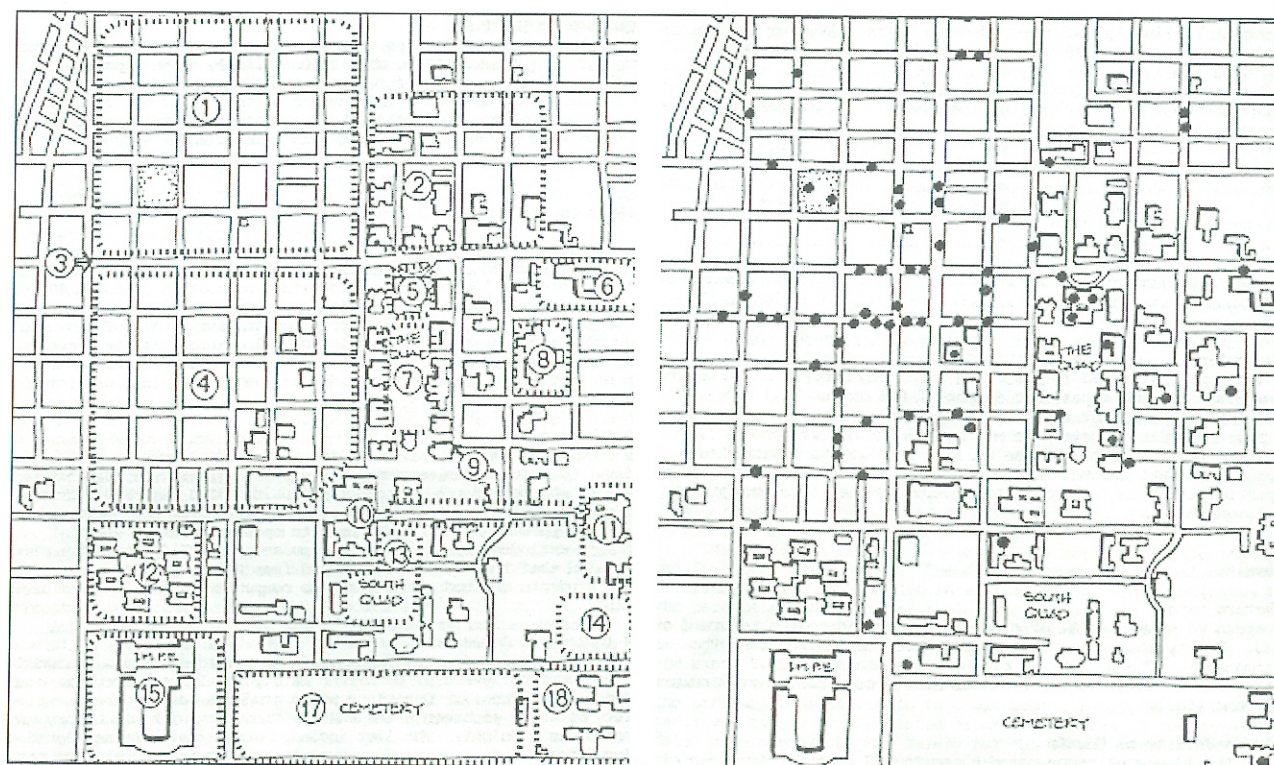

4.1 Tema in agresivnost

Čeprav lahko skupaj z Yi-Fu Tuanom (1979) ugotovimo, da je mesto, zahvaljujoč električni energiji, pregnalo temo, to ne pomeni, da v njem ni teme in da ni vezana za nekatere nezaželene vrste vedenja. Page in Moss (1976) sta se v svoji raziskavi ukvarjala z možnimi vzročnimi vplivi teme na izražanje agresivnosti. Znano je, da se dobršen del kriminalnih dejanj pripeti na temnejših krajih, dvoriščih, parkih ipd. Avtorja na-

vajata, da se celo 90 % takih dejanj pripeti ponoči. Zveza med obema pojavoma je morda samo ta, da tema omogoča sorazmerno „varno“ izražanje agresivnosti. Ali zmanjšanje stopnje kriminala za 33 do 70 % z izboljšanje razsvetljave v ameriških mestih pomeni samo lažji in večji nadzor policije, ali pa gre še za kaj drugega. Raziskovalca sta z eksperimenti Milgramovega tipa pokazala, da je možna tudi drugačna razlaga. V temnem okolju so bili preizkušanci bolj agresivni. To lahko razložimo na vsaj tri načine:

- Tema lahko poveča občutek anonimnosti in s tem zmanjšuje zavore. Vrsta raziskav je pokazala, da posamezniki v takšnih situacijah lahko delajo to, česar drugače ne, zmanjšuje se vpliv normativnih omejitev, hitreje se vzpostavljajo pristni medosebni odnosi (kar vedo zaljubljenici). Tema oziroma anonimnost, ki jo le-ta omogoča, spodbuja tiste možnosti, ki so v danem trenutku najmočnejše, bodisi pozitivne ali negativne.

Slika 6: Zemljevid kampusa z oznako krajev napadov (črne pike) ter sliki „varnega“ in „nevarnega“ predela, kot so ju ocenili študenti (Kirk, 1988)

- Tema lahko vpliva na večjo agresivnost kot *pogojni dezinhibitor*. V mnogih temnih okoljih (spalnica, bar) počnemo stvari, ki jih drugje ne. Kot rezultat takšnih izkušenj se pojavlja manjša zavrtost kot odziv na pogojni dražljaj – temo.
- Tema lahko „loči“ napadalca od žrtve. Že Milgram je ugotovil, da je pri večji oddaljenosti preizkušanca od „žrtve“ za prvega kaznovanje veliko lažje. Tema deluje podobno, ker je žrtev manj vidna, težje se opažajo njeni odzivi, s čimer se zmanjšuje empatični odnos do nje.

Najbrž moramo upoštevati vse tri razlage, vendar bi težko pristali na to, da je tema vzrok napada. Znižuje namreč le prag izražanja agresivnosti. Omogoča jo tako zaradi zmanjšane nadzora, kot zaradi pomanjkanja psihičnih zavor. To pa še ni pravi vzročno-posledični odnos. Vendar velja o vsem razmisliti, kadar ukinjamo – zaradi varčevanja – javno razsvetljava.

4.2 Mestno okolje in kriminal

Ropi, vlomi in še kaj, strah pred kriminalom, resnični kriminal in dejavniki okolja so tesno povezani. V predelih, kjer se s kriminalom redko srečujejo, se ljudje ne bojijo, medtem ko je visoka stopnja kriminalitete praviloma povezana z ustreznim strahom. Posledica tega je umikanje pred neznanici, nenudenje pomoči, manjša stopnja ukvarjanja z drugimi, večja anonimnost, upadanje socialnega nadzora, kar vse veča možnosti resničnega kriminala. Nekatera okolja povzročajo ta strah v večji meri:

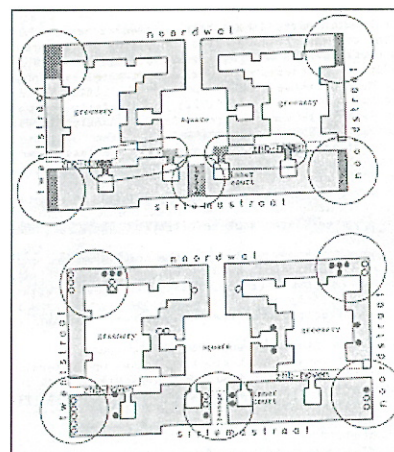
- nepregledna in slabo nadzorovana področja, ki so nezadostno osvetljena, kjer je malo ljudi, bodisi mimoidočih bodisi stanovalcev;
- temna, izolirana področja, predvsem če se ne vidijo iz stanovanjskih področij, npr. parki, športna igrišča, enofunkcionalna področja;
- podzemni prehodi, viadukti, parkirišča in garaže;
- kraji, kjer je mnogo čudnih ljudi, pijancev, prostitutk ...;
- slabo oskrbovana področja, za katera sta značilna vandalizem in propad;
- področja, ki so na slabem glasu.

Na takih krajih je manj gotova pomoč drugih, manj je tudi poti za umik.

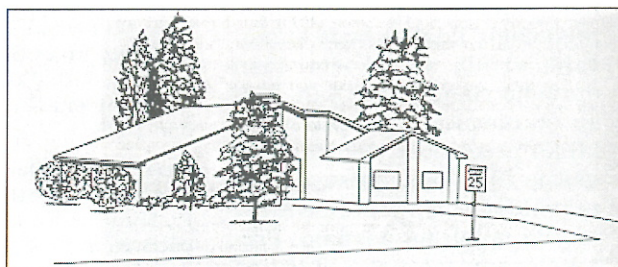
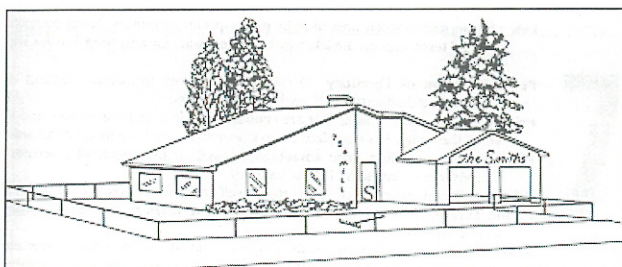
Na tem mestu se ne bom ukvarjal z Newmanovim pojmom branljivega prostora, ker ga že prepogosto omenjajo in je bralcem verjetno znan. Vendar si oglejmo na konkretnem primeru, koliko se lahko ocena nekega okolja, narejena na osnovi tega pojma, pokriva z resnično kriminaliteto. Za stavbe v neki soseski v Den Haagu so ocenili glede na naslednjih pet meril, kje bodo vlomi:

- preglednost iz stanovanj in javnih poti,
- ukvarjanje stanovalcev s posebnimi področji upoštevajoč oddaljenost od stanovanja,
- videz področja (javno vs. zasebno),
- možnost nadzora (perspektiva, osvetljenost),
- poti umika.

Stopnja ranljivosti je ocenjena po teh merilih, sumarni zemljevid pa so primerjali s podatki o vlomih v 9 letih. Očitna je precejšnja po-

Slika 7: Napovedani in resnični vlomi (van der Voordt, 1988)

Slika 8: Prototipa „varne“ in „k vlomom nagnjene“ hiše (McAndrew, 1993)

dobnost obeh zemljevidov. Kraji na vogalih kompleksa (lahek umik) in pritličja z več trgovinami ob vhodu (anonimnost, pomanjkanje osebne zavzetosti) so bili posebno ranljivi.

Rand (1984) navaja značilnosti stavb in stanovanj, ki jih vlomilci pogosteje obiskujejo:

- Na blokih z večjim številom vlovov je več prometnih znakov (omejitev hitrosti, stop), dopustna hitrost pa je nekaj višja kot pri nevlomljenih. Prevladujejo javni znaki in obvestila. Zdi se, da to daje storilcu ključ, da je tu zanj varno, če drugi znaki kažejo, da ni nikogar doma. To je morda tudi storilčev stereotipni pogled na mesto, da torej področje s temi znaki kaže na manjši socialni interes v skupnosti in večje opiranje na javne avtoritete.
- Vlomljeni domovi imajo veliko manj ograj in ovir kot nevlomljeni. Velja, da se vlomilci nasploh izogibajo prevelikemu številu ovir. Najraje imajo, če lahko v prostore vstopijo neposredno z javne površine. Če morajo čez dvorišče in notranja področja, potem pa še iskati pot v notranjem območju doma, morajo preiti vsaj tri pomembne meje ter načrtovati možni umik, ki pa bo težji. Če je torej hiša omejena z resničnimi ali simboličnimi ovirami, bo vlom manj verjeten.
- Vlomljeni domovi imajo manj sledi neposrednega bivanja. Očitno vlomilci vedno iščejo znake odsotnosti, npr. kopico časopisov, pošte, steklenice mleka ipd. Najraje imajo stavbe, ki so zapuščene začasno za nekaj ur, če lahko zanesljivo predvidijo, kdaj se bodo stanovalci vrnili, da v tem času opravijo vlom. V stavbah, kjer so stanovalci na dopustu, je lahko prisotnost vlomilca bolj očitna in jo opazijo sosedi ali mimoidoči, ki stanovalcev morda sploh ne poznajo. Prekinejo namreč neko običajno dnevno rutino. Pomembna je

tudi prisotnost avta. V hiše brez garaž bodo prej vlomili, saj prisotnost avta na parkirišču pove, ali je kdo doma (to seveda velja za ZDA, kjer ima skoraj vsakdo avto).

- Vlomljene hiše se slabše vidi iz sosednjih stavb.

5. Uvod v zaključek

Povedano že vsebuje tudi načine reševanja problema. S tem končujemo tudi sprehod po nevarnostih, s katerimi nas naše okolje sooča. Zgodba seveda ni končana, dani so le njeni odlomki. Začeli smo s tistim najslabšim, vsaj po številu ljudi, ki jih prizadene, končali pa smo z manj nevarnimi, čeprav neprijetnimi in včasih za prizadetega tudi nevarnimi dogodki. Skozi vse povedano se kot rdeča nit vleče pomen drugih ljudi in odnosov z njimi za naše življenje.

Prof. dr. Marko Polič, univ. dipl. psih., profesor za občo in ekološko psihologijo, Oddelek za psihologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Viri

Canter, D., Comber, M., Uzzell, D. L.: *Football in its Place*, Routledge, London 1989.

Davidson, B.: *Genij Afrike*, Stvarnost, Zagreb 1977.

Downs, R. M., Stea, D.: *Maps in Minds*, Harper & Row New York 1977.

Gould, P., White, R.: *Mental Maps*, Penguin, Harmondsworth 1974.

Ittelson, W. H., Proshansky, H. M., Rivlin, L. G., Winkel, G. H., Dempsey, D.: *An Introduction to Environmental Psychology*, Holt, New York 1974.

Kirk, N.: *Factors Affecting Perceptions of Safety in a Campus Environment*. V: Sime, J. D. (Ed.), *Safety in the Built Environment*, E. & F. N. Spon, London 1988.

Latane, B., Darley, J. M.: (1976), *Bystander „apathy“*. V: Hollander, E. P., Hunt, R. G. (Eds.), *Current Perspectives in Social Psychology*, University Press, London 1976, str. 140-152.

Mark, M. M., Bryant, F. B., Lehman, D. R.: *Perceived Injustice and Sport Violence*, V: Goldstein J.H. (Ed.), *Sports Violence*, Springer, Berlin 1983, 83-109.

McAndrew, F. T.: *Environmental Psychology*, Brooks/Cole, Pacific Grove 1993.

Milgram, S.: *The experience of living in cities*, Science, 167, 3924, 1461-8, 1970.

Page, R. A., Moss, M. K.: *Environmental Influences on Aggression: The Effects of Darkness and Proximity of Victim*, Journal of Applied Social Psychology, let. 6, št. 2, 1976, 126-133.

Quarantelli, E. L.: *What is a disaster?* V: Jones, B. G., Tomažević, M. (Eds.), *Social and Economic Aspects of Earthquakes*, ITRMS, Ljubljana 1982.

Rand, G.: *Crime and Environment*, Journal of Architectural Planning Res., št. 1, 1984, str. 3-19.

Shaw, K. T., Gifford, R.: *Residents' and Burglars' Assessment of Burglary Risk from Defensible Space Cues*, Journal of Environmental Psychology, št. 14, 1994, str. 177-194.

Sherif, M., Sherif, C. W.: *Social Psychology*, Harper & Ross, London 1969.

Sime, J. D.: *The Concept of Panic*. V: Canter, D. (Ed.): *Fires and Human Behaviour*, Wiley, New York 1980.

Sixsmith, A., Sixsmith, J., Canter, D.: *When is a Door Not a Door? A study of evacuation route identification in a large shopping mall*. V: Sime, J. D. (Ed.), *Safety in the Built Environment*, E. & F. N. Spon, London 1988.

Turner R. H., Killian L. M.: *Collective Behaviour*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1972.

Voordt, van der, T.: *Spatial Analysis of Crime and Anxiety - Research data from the Netherlands and implications for design*. V: Sime, J. D. (Ed.), *Safety in the Built Environment*, E. & F. N. Spon, London 1988.

Vitaliano, P. P. et al.: *A Psychoepidemiologic Approach to the Study of Disaster*, Journal of Community Psychology, št. 15, 1987, str. 99-122.

Vamplew, W.: *Unsporting Behaviour (delovno gradivo)* 1983.

Vilson, D. A.: *Egipat*. V: Frankfort, H., Wilson, D. A., Jakobsen, T. (Ur.): *Od mita do filozofije*, Minerva, Beograd 1967.

Yi-Fu Tuan: *Landscapes of Fear*, Basil Blackwell, Oxford 1979.